

В. Л. Бондаренко, Д. В. Каравайко

ГОСПОДАРСЬКИЙ УКЛАД МЕШКАНЦІВ ГОРОДИЩА ШИРЯЄВЕ

У статті проаналізовано господарський уклад мешканців городища раннього залізного віку Ширяєве. Зроблено попередні висновки щодо розвитку землеробства. Визначено видо-віковий склад свійської худоби. Означено основні промислові тварини. Висновки зроблено на тлі порівняння з матеріалами інших пам'яток — зокрема, городищ Більськ, Мариця, Переверзево, а також ряду укріплень юнівської культури лісової смуги. Відмічається значний розвиток рибальства, проте без застосування сіток.

Ключові слова: господарський уклад, городище Ширяєве, землеробство, тваринництво, полювання, рибальство.

Вступ. В межах середньої течії р. Сейм городище раннього залізного віку Ширяєве залишається єдиною пам'яткою, де проводилися та проводяться зараз систематичні дослідження. Протягом ХХ ст. городище неодноразово оглядалося багатьма дослідниками, а наприкінці 1940-х рр. і в 1950 р. тут було проведено археологічні розкопки (Каравайко 2020). Із 2017 р. на городищі працює Путивльська археологічна експедиція під керівництвом одного з авторів. Протягом чотирьох польових сезонів розкрито 180 м², а з урахуванням попередніх робіт загальна площа розкопів сягає близько 480 м². Як підсумок, накопичено значний матеріал, що дозволяє підійти ближче до вирішення ряду питань, зокрема, зробити попередні висновки щодо господарського укладу місцевого населення за доби раннього заліза.

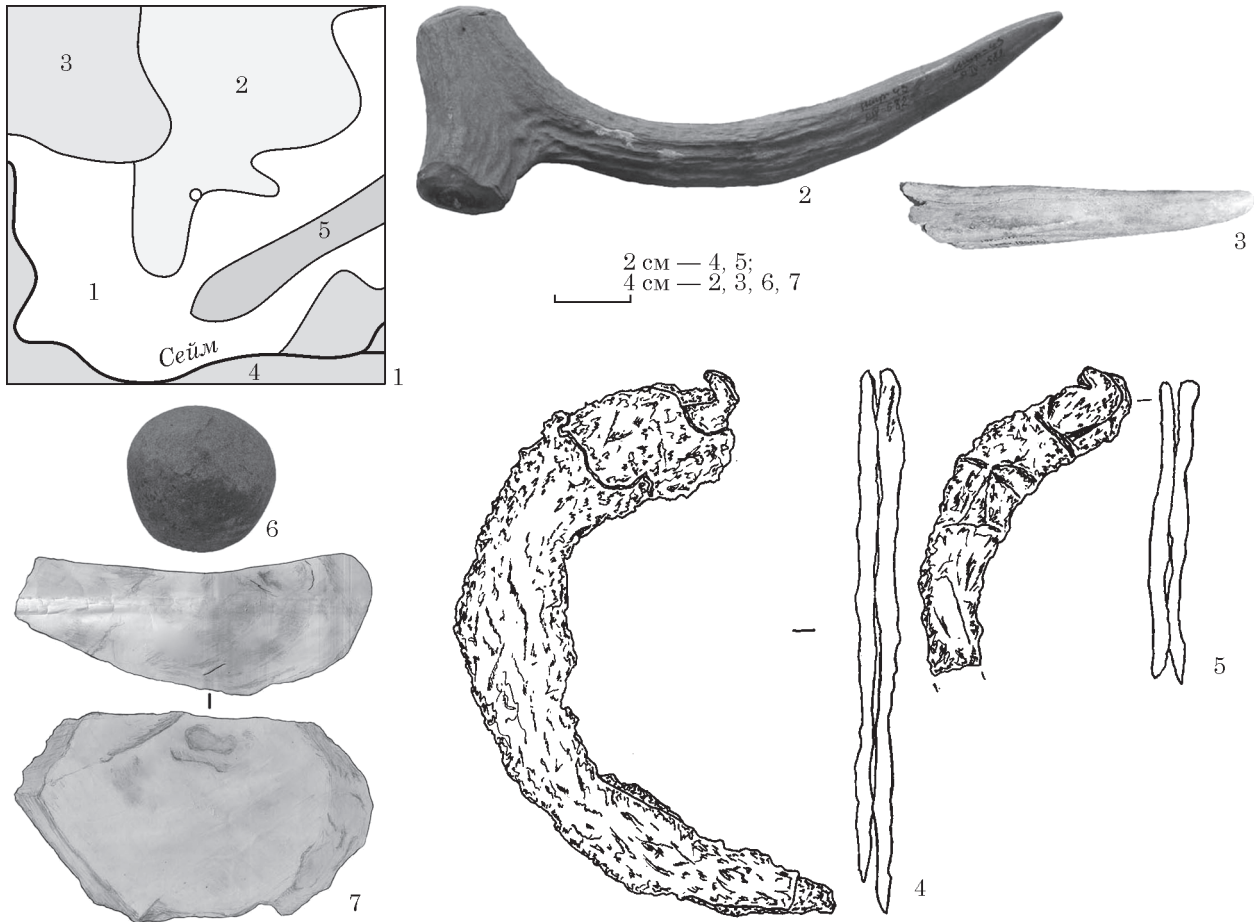
Навколишнє середовище. Згідно сучасного фізико-географічного районування, городище Ширяєве розташоване в північній частині Лівобережного Лісостепу. Укріплення вла-

штовано на високому останці правого берега р. Сейм. Русло ріки проходить в 6—7 км, а заплава являє собою заболочену місцевість (частина Мовчанського болота). З півночі та заходу розташоване високе, відносно рівне плато, що розчленоване глибокою улоговиною, через яку протікає невеличкий струмок (річка) без назви. Поруч з сільськогосподарськими полями розташовані значні лісові листяні масиви.

У найближчій окрузі городища переважають опідзолені ґрунти, здебільшого на лесових породах та глинах (Почвенная... 1977). Слід зауважити, що темно-сірі опідзолені ґрунти та опідзолені чорноземи цілком сприятливі для ведення землеробства (рис. 1: 1). На жаль, палеопедологічні дослідження не проводилися. Зауважимо, що такі ґрунти сформувалися під лісом. На підставі вивчення вугілля з культурного шару городища вдалося встановити, що в околицях поселення росли дуб, ясен, тополя / осика, клен, липа, вільха. Хвойні дерева у вибірці відсутні¹. Власне, і сьогодні вони не характерні для цієї території.

Землеробство. На сьогоднішній день даних щодо розвитку землеробства у населення Ширяєвського городища вкрай мало. Так само обмаль і знахідок, пов'язаних з цим видом діяльності. Серед них відмітимо рогову мотику (ріг оленя) з розкопок В. А. Іллінської 1950 року (рис. 1: 2). Під час проведення остеологічних визначень кісток тварин з розкопів 2017—2020 рр. виявлено штучно оброблений мотикоподібний предмет з рога лося розмірами 110 × 60 × 17 мм (рис. 1: 3). У 1950 р. знайдено

1. Визначення провела провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, д. і. н. М. С. Сергеева.

Рис. 1. Городище Ширяєве: 1 — карта ґрунтів в околицях городища (на основі Почвенная... 1977: 1 — ясно-сірі, сірі та темно-сірі опідзолені; 2 — чорноземи опідзолені й темно-сірі опідзолені; 3 — малогумусні та слабогумусовані; 4 — лучні солонцюваті; 5 — торфово-болотні ґрунти і торф'яники низинні); знахідки землеробських знарядь праці: 2, 3 — ріг; 4, 5 — залізо; 6, 7 — камінь

й два залізних серпа, один з яких зберігся частково (рис. 1: 4—5). Їх детальний опис подано в роботі В. А. Іллінської, що позбавляє нас від повтору (1953, с. 117—120). За Ю. О. Красновим, означені серпи відносяться до 3 типу. Це рідкісна знахідка на лісостепових пам'ятках скіфського часу, прототипи якій знаходимо в серпах зрубної культури (Краснов 1971, с. 73).

У межах культурного шару городища, на рівні всіх трьох горизонтів, знайдено велику кількість кам'яних округлих розтиральників і лише одну цілу зернотерку (рис. 1: 6—7). Відтак, хоч і в обмеженій кількості, проте маємо знаряддя праці, що використовувалися на різних етапах землеробства.

Щодо культивованих рослин, інформації так само не багато. Ще В. А. Іллінська відмічала наявність відбитків проса та інших злакових рослин (Іллінська 1953, с. 119). Два відбитки зернівок проса виявлено на глиняному хлібці і ще кілька десятків аналогічних відбитків зафіксовано на внутрішній стороні горщика з поселення за валом городища. На поверхні горщиків з розкопу 2017 р. виявлено 4 відбитки зернівок ячменю (Горбаненко 2019, с. 363—364). Обгорілі зернівки ячменю півчастого

знайдено в межах другого горизонту (V ст. до н. е.) дослідженнями 2020 р.¹

Нажаль, матеріалу з городища Ширяєве для порівняння вкрай мало. Наразі відмітимо, що населення юхнівської культури культивувало переважно просо, що становить від 2/3 до 3/5 від загальної кількості ідентифікованих відбитків. На другому місці ячмінь півчастий та пшениця двозернянка (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 75). Серед головних вирощуваних культур просо було й на селищах Більського городища (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 325).

Дані, отримані в результаті розкопок городищ Курського Посейм'я, такі. На городищі Мариця переважають знахідки ячменю багаторядного півчастого (1041 зернівка) та в невеликій кількості знайдено зерна м'якої пшениці (Жирянова 1981, с. 110). Опосередковані дані про культурні рослини маємо з городища Посейм'я Переверзево І. Тут виявлено відбитки

1. Визначення палеоетноботанічних матеріалів з розкопок 2017 і 2020 рр. здійснив к. і. н., с. н. с. Інституту археології НАН України С. А. Горбаненко.

на деннях горщиків ячменю, пшениці та проса (Пузикова 1997, с. 81).

У цілому, певні особливості культивованих рослин навряд правомірно зараз виділяти. Головними злаками, вирощуваними населенням скіфського часу Лісостепу України є пшениця двозернянка, просо та ячмінь (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 321). З єдиною обмовкою — залишків та відбитків пшениці на городищі Ширяєве поки що не виявлено.

Тваринництво і мисливство. Перші відомості про тваринництво та мисливство мешканців городища Ширяєве були отримані в результаті розкопок 1950 р. «З свійських тварин представлені бик (9 особин), свиня (12), кінь (4), мул (1), коза (1), віця (1), коза або віця (5), собака (5), всього 38 особин. Склад кісткових залишків дає нам картину розвинутого пастушачого скотарства з переважаючою роллю великої рогатої худоби та свиней....З видів диких тварин були зустрінуті: лось (3 особини), олень (3), косуля (1), лисиця (1), видра (1), бобр (1), тхір (1), вовк (1), ведмідь (1), дика свиня (3), тур або зубр (1), птиця (2), річкова черепаха (1), всього 28 особин» (Іллінська 1953, с. 119). В око впадає відносно невелика вибірка, особливо враховуючи площу розкопів в 176 м² при потужності культурного шару до 2 м.

За час проведення розкопок на Ширяєвському городищі в період з 2017 по 2020 р. в остеологічну лабораторію харківського Музею

природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна надійшли на визначення 3575 шт. уламків і цілих кісток для видо-вікової ідентифікації та статистичного опрацювання. Кістковий матеріал являв собою фрагментовані залишки різних видів свійських і диких тварин, які мали сліди оброблення та, судячи з усього, пройшли кухонну обробку.

Щорічні остеологічні збори на городищі дали інформативний матеріал, який відображає стан тваринництва та полювання на період VI—IV ст. до н. е. на порубіжжі лісу та лісостепу. Метою остеологічних досліджень було визначення пріоритетів тваринництва і полювання в даному регіоні та зіставлення отриманих даних з пам'ятником того ж періоду з лісостепової зони. Таким об'єктом був обраний зольник 10 Західного укріплення Більського городища, який за розміром і потужністю культурного шару цілком може вважатися еталонним зразком культури тваринництва і полювання лівобережного Лісостепу. Кісткові матеріали з зольника 10 в кількості 49142 шт. були отримані при особистій участі одного з авторів в якості остеолога в складі археологічних практик історичного факультету Харківського університету ім. В. Н. Каразіна за період 2008—2013 рр. У зведених таблицях (табл. 1, 2) і гістограмах (рис. 2, 3) відображений результат підсумовування видо-вікового, кількісного та відсоткового співвідношення кісток свійських і диких тварин на Ширяєвському городищі. Ана-

Рис. 2. Городище Ширяєве; співвідношення видів свійських тварин (див. табл. 1)

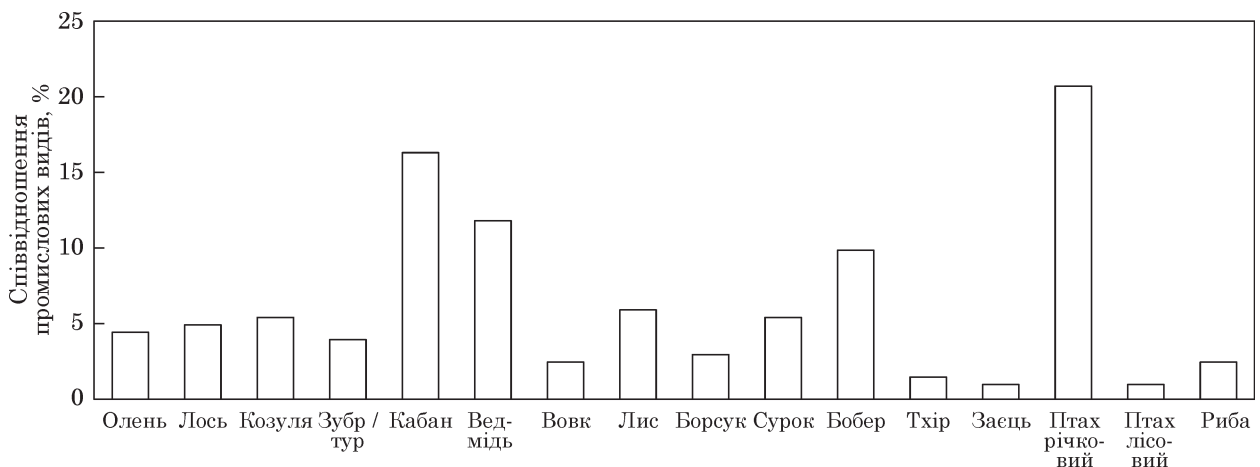
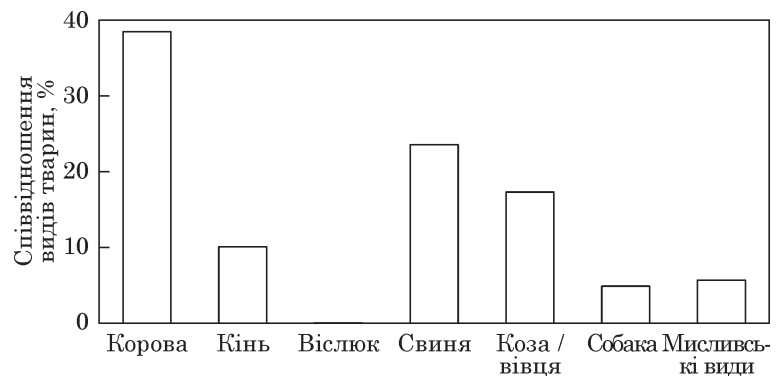

Рис. 3. Городище Ширяєве; співвідношення промислових видів тварин (див. табл. 2)

Таблиця 1. Видо-віковий склад тварин Ширяєвського городища (дослідження 2017—2020 рр.)

Вік	Кістки	Корова	Кінь	Віслук	Свиня	Коза	Вівця	Собака	Мисливство
2017									
Ювенальні	69	22	1	—	32	14	—	—	—
Молоді	567	260	64	—	151	63	—	17	12
Дорослі	61	10	11	—	16	6	—	3	15
Старі	3	1	2	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	700/100	293/41,85	78/11,14	—	199/28,42	83/11,85	—	20/2,85	2/3,83
2018									
Ювенальні	117	32	9	—	34	40	2	—	—
Молоді	574	286	86	—	103	67	5	19	8
Дорослі	75	18	26	1	—	—	—	16	15
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	766/100	336/43,86	121/15,79	1/—	137/17,88	107/13,96	7/0,91	35/4,56	23/2,99
2019									
Ювенальні	289	33	3	—	80	173	—	—	—
Молоді	792	386	72	—	196	96	9	23	28
Дорослі	88	9	10	—	3	2	5	5	54
Старі	7	—	—	—	—	—	—	5	2
Разом, шт. / %	1176/100	410/34,86	85/7,22	—	279/23,72	271/23,04	14/1,19	33/2,80	84/7,07
2020									
Ювенальні	272	26	5	—	134	86	—	21	—
Молоді	592	299	65	—	83	47	3	59	36
Дорослі	68	11	7	—	10	—	1	7	32
Старі	1	—	—	—	—	—	—	—	1
Разом, шт. / %	933/100	336/36,01	77/8,25	—	227/24,33	133/14,25	4/0,42	87/9,32	69/7,32
Усього									
Ювенальні	747	113	18	—	280	313	2	21	—
Молоді	2525	1231	287	—	533	273	17	118	84
Дорослі	293	48	54	1	29	8	6	31	116
Старі	11	1	2	—	—	—	—	5	3
Разом, шт. / %	3576/100	1375/38,46	361/10,09	1/0,02	842/23,55	594/16,61	25/0,69	175/4,89	203/5,67

логічно оформлена порівняльна статистика по зольнику 10 Західного укріплення Більського городища (табл. 3, 4; рис. 4, 5). Матеріали з обох пам'яток ідентичні і є типовими кухонними викидами, за винятком повних і частково повних кістяків із жертвовно-обрядових комплексів.

Додатково представлені статистичні дані з пам'яток лісової смуги юхнівської археологічної культури — городищ Бужанка I, Киселівка II та Західного Юхнівського (рис. 6, 7; табл. 5, 6). Загальна кількість 1625 шт. кісток¹.

Також дані гістограми з віковими показниками свійських тварин з городища Ширяєве та зольника 10 Західного укріплення Більського городища (рис. 8, 9).

За таких умов маємо можливість порівняти розвиток тваринництва та мисливства на пам'ятках лісової смуги, Лівобережного лісостепу та на кордоні цих двох зон.

Методика досліджень. Для визначення видової приналежності кісткових останків використовувалися анатомічні, метричні та фенологічні методи досліджень. Особливо складний для визначення в польових умовах матеріал відбирався для подальшого вивчення в лабораторних умовах методом порівняльної анатомії з використанням великої фондової колекції Музею природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна, а також особисто зібраних матеріалів для стендової експозиції міжвидових відмінностей типових кісткових фрагментів і скелетів тварин.

Морфологічна схожість кісток овець і кіз у ряді випадків не дозволяла точно визначити видову приналежність тварини. У таких випадках спірний матеріал заноситься в графу «кози», як найбільш поширеного в лісостепу виду дрібної рогатої худоби. У рядок «вівці» заносилися тільки ті кістки, що мали явну приналежність до даного виду. Для уникнення похибки, статистичні дані за цими близькими видами були підсумовані та враховувалися під

1. Визначення виконав О. П. Журавльов.

Таблиця 2. Видо-віковий склад мисливських видів тварин з Ширяєвського городища (дослідження 2017—2020 рр.)

Вік	Кістки	Олень	Лось	Косуля	Зубр	Тур	Кабан	Вед-мідь	Вовк	Лисиця	Борсук	Сурок	Бобер	Тхір	Заєць	Птах річко-вий	Птах лісовий	Риба	
2017																			
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	12	1	—	1	—	—	2	4	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—
Дорослі	15	4	—	1	—	—	2	—	2	—	—	—	3	—	—	3	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	27/100	5/18,51	—	2/7,40	—	—	4/14,81	4/14,81	2/7,40	—	—	—	7/25,92	—	—	3/11,11	—	—	—
2018																			
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	8	—	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Дорослі	15	—	1	—	—	3	3	7	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	23/100	—	1/4,34	—	—	3/13,04	5/21,73	7/30,43	—	1/4,34	—	—	5/21,73	—	—	1/4,34	—	—	—
2019																			
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	28	2	—	—	3	—	—	—	1	—	2	10	—	1	—	9	—	—	—
Дорослі	54	—	9	1	—	1	15	3	—	3	1	—	7	2	—	8	—	4	—
Старі	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	84/100	2/2,38	9/10,71	1/1,19	3/3,57	1/1,19	17/20,23	3/3,57	1/1,19	3/3,57	3/3,57	10/11,90	7/8,33	3/3,57	—	17/20,23	—	—	4/4,76
2020																			
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	38	—	—	4	—	—	1	—	—	8	—	—	—	—	2	21	—	—	—
Дорослі	32	1	—	4	1	—	6	10	2	—	3	1	1	—	—	—	2	1	—
Старі	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	69/100	2/2,89	—	8/11,59	1/1,44	—	7/10,14	10/14,49	2/2,89	8/11,59	3/4,34	1/1,44	1/1,44	—	2/2,89	21/30,42	2/2,89	—	1/1,44
Усього																			
Ювенальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	84	3	—	5	3	—	5	4	1	9	2	10	9	1	2	30	—	—	—
Дорослі	116	5	10	6	1	4	26	20	4	3	4	1	11	2	—	12	2	5	—
Старі	3	1	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	203/100	9/4,43	10/4,92	11/5,41	4/1,97	4/1,97	33/16,25	24/11,82	5/2,46	12/5,91	6/2,95	11/5,41	20/9,85	3/1,47	2/0,98	42/20,68	2/0,98	—	5/2,46

Примітки. Зубр і тур — цим видам відповідають параметри знайдених таранних кісток. Річковий птах — качка, гусак. Лісовий птах — пугач, орел. Риба — щука, судак, короп (бл. 5 кг).

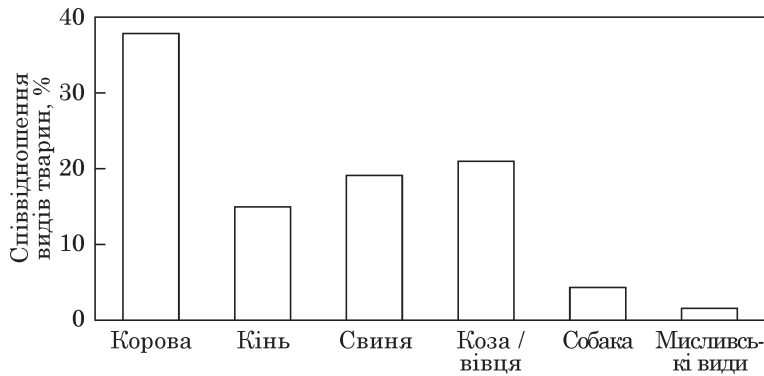

Рис. 4. Західне Більське городище, зольник 10; співвідношення видів свійських тварин (див. табл. 3)

Таблиця 3. Видо-віковий склад тварин із зольника 10 Західного укріплення Більського городища

Вік	Кістки	Корова	Кінь	Свиня	Коза	Вівця	Собака	Мислиство
2008								
Ювенальні	3869	1125	130	1320	988	273	33	—
Молоді	9319	4053	811	1972	1590	607	96	190
Дорослі	2834	1148	1042	171	135	101	103	127
Старі	307	156	125	—	4	—	18	4
Разом, шт. / %	16329/100	6482/39,69	2108/12,90	3463/21,20	2717/16,63	981/6,0	250/1,53	321/1,96
2009								
Ювенальні	5436	1821	450	1709	1046	270	140	—
Молоді	6946	2759	1049	1128	1167	341	370	129
Дорослі	2253	813	912	107	109	86	111	110
Старі	258	70	115	—	30	7	6	28
Разом, шт. / %	14893/100	5463/36,68	2526/16,96	2944/19,76	2352/15,79	704/ 4,72	627/4,21	267/1,79
2011								
Ювенальні	3852	936	171	914	926	350	405	1
Молоді	3910	1694	641	740	468	135	191	39
Дорослі	589	136	206	45	18	22	114	43
Старі	30	16	8	—	—	—	6	—
Разом, шт. / %	8381/100	2782/33,19	1026/12,24	1699/20,27	1412/16,84	507/6,04	716/8,54	83/0,99
2012								
Ювенальні	3224	1345	324	479	576	192	176	—
Молоді	5075	2211	1054	736	587	200	237	48
Дорослі	1160	281	299	69	60	17	116	57
Старі	4	—	—	—	—	—	4	—
Разом, шт. / %	9463/100	3837/40,54	1677/17,72	1284/13,56	1223/12,92	409/4,32	533/5,63	105/1,10
2013								
Ювенальні	27	21	—	1	5	—	—	—
Молоді	44	23	14	1	6	—	—	—
Дорослі	5	5	—	—	—	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	76/100	49/64,47	14/18,42	2/2,63	11/14,47	—	—	—
Усього								
Ювенальні	16408	5248	1075	4423	3541	1085	754	1
Молоді	25294	10740	3569	4577	3818	1283	894	406
Дорослі	6841	2383	2459	392	322	226	444	337
Старі	599	242	248	—	34	7	34	32
Разом, шт. / %	49142/100	18613/37,87	7351/14,95	9392/19,11	7715/15,69	2601/5,29	2126/4,32	776/1,57

об'єднаним поняттям ДРХ (дрібна рогата худоба) або «кози і вівці».

Визначення віку тварин по великим фрагментами і цілим кісткам ґрунтувалося на метрич-

них даних, стадії зрощення епіфізів, розвитку рельєфу кістки в місцях кріплення м'язів, стану окістя та ін. Слід зауважити, що для дрібнофрагментованих кісток вікові характеристики

Таблиця 4. Видо-віковий склад мисливських видів тварин із зольника 10 Західного укріплення Білеського городища

Вік	Кістки	Олень	Лось	Косуля	Зубр	Тур	Кабан	Вед-мідь	Вовк	Лисиця	Кіт лісовий	Сурок	Бобер	Заєць	Птах річковий	Птах лісовий	Риба	Череплаха болотяна	Молоск річковий	
2008																				
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	190	136	—	—	—	—	35	—	—	4	—	3	1	3	7	—	1	—	—	—
Дорослі	136	2	—	2	—	9	93	—	15	3	—	—	3	—	8	—	—	1	—	—
Старі	4	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	330/100	138/41,81	—	2/0,6	—	9/2,72	132/40	—	15/4,54	7/2,12	—	3/0,9	4/1,21	3/0,90	15/4,53	—	1/0,30	1/0,30	—	—
2009																				
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	129	63	26	—	—	—	14	2	—	2	—	—	1	6	11	1	—	—	—	3
Дорослі	110	24	3	15	—	—	37	2	4	4	—	—	1	—	18	1	1	—	—	—
Старі	28	—	—	—	—	—	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	267/100	87/32,58	29/10,86	15/5,61	—	—	79/29,58	4/1,49	4/1,49	6/2,24	—	—	2/0,74	6/2,24	29/10,83	2/0,74	1/0,37	—	—	3/1,12
2011																				
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	34	16	—	—	—	—	8	—	—	1	—	—	1	—	6	—	—	—	—	—
Дорослі	43	12	—	—	—	—	30	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	77/100	28/34,14	—	—	—	—	38/46,34	—	—	2/2,43	—	2/2,43	1/1,21	—	6/7,30	—	—	—	—	—
2012																				
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	48	28	—	—	—	—	14	—	—	2	—	—	—	3	—	1	—	—	—	—
Дорослі	57	15	1	—	10	1	23	1	2	—	1	1	1	—	1	—	—	—	—	—
Старі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	105/100	43/40,95	1/0,95	—	109,52	1/0,95	37/35,23	1/0,95	2/1,90	2/1,90	1/0,95	1/0,95	1/0,95	3/2,85	1/0,95	1/0,95	—	—	—	—
Усього																				
Ювнальні	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Молоді	401	243	26	—	—	—	71	2	—	9	—	5	3	12	24	2	1	—	—	3
Дорослі	346	53	4	17	10	10	183	3	21	8	1	1	5	—	27	1	1	1	—	—
Старі	32	—	—	—	—	—	32	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом, шт. / %	779/100	296/37,99	30/3,85	17/2,18	101,28	10/1,28	286/36,71	5/0,64	21/2,69	17/2,18	1/0,12	6/0,77	8/1,02	12/1,54	51/6,54	3/0,38	2/0,25	1/0,12	—	3/0,38

Примітки. Зубр і тур — цим видам відповідають параметри знайдених таранних кісток. Річковий птах — качка, гусак, чапля, лелека. Лісовий птах — яструб, ворон. Риба — щука, короп (бл. 3—5 кг).

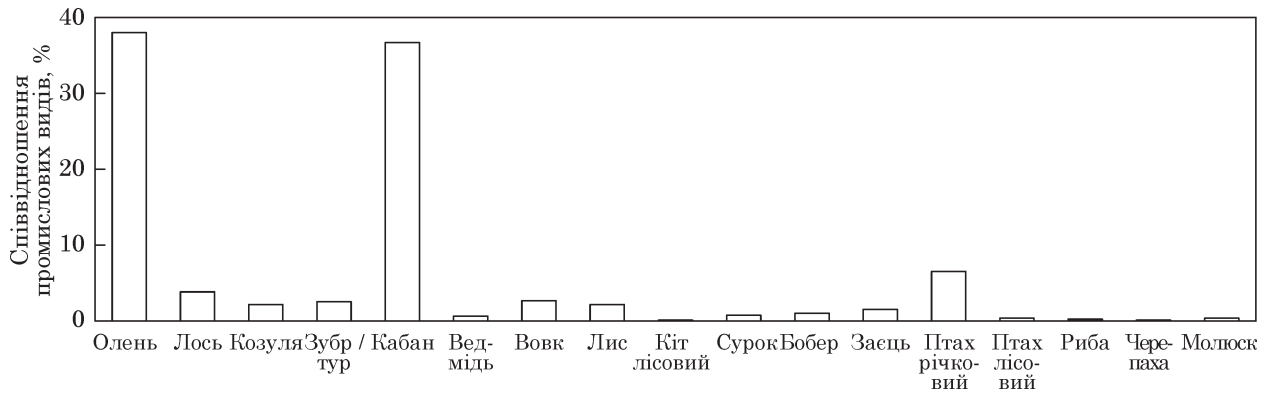

Рис. 5. Західне Більське городище, зольник 10; співвідношення промислових видів тварин (див. табл. 4)

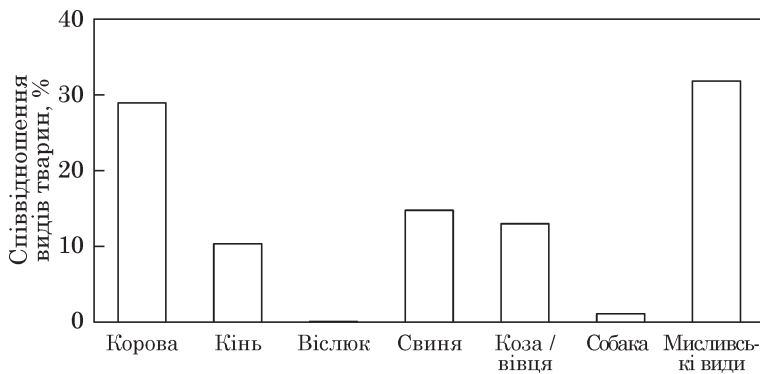

Рис. 6. Городища юхнівської культури; співвідношення видів свійських тварин (див. табл. 5)

Таблиця 5. Видовий склад тварин на пам'ятках юхнівської культури за визначеннями О. П. Журавльова (дано шт. / % від загальної кількості)

Пам'ятка	Кістки, шт.	Корова	Кінь	Віслук	Свині	Кози і вівці	Собака	Мисливство
Західне Юхнівське	320	89/27,81	43/13,43	—	46/14,37	16/5,00	—	126/39,37
Бужанка I	843	285/33,80	71/8,42	—	120/14,23	84/9,96	10/1,18	273/32,38
Киселівка II	462	96/20,77	54/11,68	1/0,21	74/16,01	111/24,02	8/1,73	118/25,54
Разом	1625	470/28,92	168/10,33	1/0,06	240/14,76	211/12,98	18/1,10	517/31,81

досить умовні та засновані тільки на метричних даних, фактурі окістя та товщині тіла кістки в перерізі. Але навіть такі дані все ж дозволяють визначити приблизний вік, який можна відобразити у вигляді спрощеної чотиристадіальної схеми з відповідними віковими інтервалами.

Корови і коні молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—4 роки, дорослі — 4—15 років, старі — 15—20 років. Свині молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—2 роки, дорослі — 2—6 років, старі — 6—10 років. Вівці і кози молочного віку — 0—6 міс., молоді — 0,5—2 роки, дорослі — 2—8 років, старі — 8—12 років.

Свійські тварини. Кістки свійських тварин представлені останками від всіх частин скелета, на яких збереглися сліди ріжучих та рублячих інструментів, що були залишені при обробці туш тварин для подальшого вживання їх в їжу. На багатьох фрагментах помітні сліди зубів собаки та свині.

Основою тваринництва мешканців Ширяєвського городища було розведення крупної

рогатої худоби. Менш пріоритетними в господарстві були свині та дрібна рогата худоба. На останньому місці в стаді знаходилися коні (рис. 2; табл. 1).

Основна маса кісток відноситься до молодих тварин віком до 1 року. Кісток, які належали дорослим особинам значно менше, а старим — майже зовсім відсутні (рис. 8). Слідів травм і хвороб на кістках не відзначено.

Серед особливостей остеологічного матеріалу відмітимо наступні. Один фрагмент потиличної кістки великого копитного визначено, як комолий різновид свійської корови. Ця порода крупної, «безпечної» худоби (мається на увазі бик), неодноразово помічена у знахідках із зольників Західного укріплення Більського городища та суміжного селища «Царина» (Бондаренко 2019). Слід відмітити, що ця порода виводилася шляхом селективного відбору. В подальшому, вірогідно в результаті занепаду культури лісостепового скотарства, ця порода була втрачена.

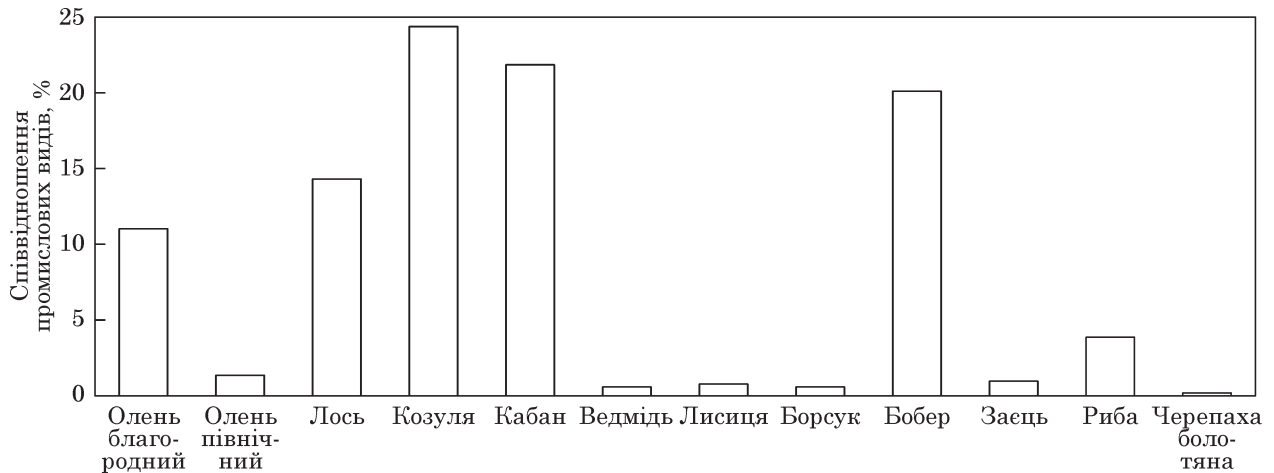

Рис. 7. Городища юхнівської культури; співвідношення промислових видів тварин (див. табл. 6)

Таблиця 6. Видовий склад мисливських тварин на поселеннях юхнівської культури за визначеннями О. П. Журавльова (дано шт. / % від загальної кількості)

Пам'ятка	Кістки	Олень благо-родний	Олень північний	Лось	Косуля	Кабан	Вед-мідь	Лисиця	Борсук	Бобер	Заєць	Риба	Чере-паха болотя-на
Західне Юхнівське	126/100	4/3,17	—	11/8,73	2/1,58	8/6,34	1/0,79	—	1/0,79	77/61,11	1/0,79	20/15,87	1/0,79
Бужанка I	273/100	44/16,11	7/2,56	10/3,66	115/42,12	79/28,93	2/0,73	4/1,46	2/0,73	8/2,93	2/0,73	—	—
Киселів-ка II	118/100	9/7,62	—	53/44,91	9/7,62	26/22,03	—	—	—	19/16,10	2/1,69	—	—
Разом	517/100	57/11,02	7/1,35	74/14,31	126/24,37	113/21,85	3/0,58	4/0,77	3/0,58	104/20,11	5/0,96	20/3,86	1/0,19

Риба — щука, сом, коропів.

З нетипової для Лісостепу свійської худоби на городищі Ширяєве знайдено пухову кістку віслюка (рис. 2; табл. 1). Рідкісною знахідкою є залишки віслюка й на поселеннях лісової юхнівської культури (рис. 6; табл. 5). Єдина кіста віслюка знайдена й на далекому північному Д'яківському городищі (Кренке 2011, с. 52). Не дивлячись на велику вибірку кісток із зольника 10 Західного укріплення Більського городища залишків цієї тварини не виявлено, але знайдено цілий череп мула (гібрид віслюка й коня). На інших зольниках (№ 5 і 13) знайдено 5 кісток і фрагмент нижньої щелепи віслюків.

У межах другого горизонту городища Ширяєве, над спорудою, на глибині 0,85 м, знайдені останки повних кістяків від двох молодих козенят. Подібні знахідки чисельні на археологічних об'єктах Більського городища, що мають культово-обрядове значення (Бондаренко 2018).

Кістки собак, цілі і розбиті (4,89 %; табл. 1), походять від усіх частин скелета. Серед них череп лайкоподібної (Бондаренко 2006) собаки середніх розмірів зі слідами відділення від тіла в області потиличних виростків. Ще один екземпляр черепа з лицьовою частиною, або без мозкової коробки походить від дрібної особини. Розбиті кістки собак і сліди оброблення

на них вказують на використання цих тварин в харчовому раціоні місцевого населення, що було типовим для поселень лісостепових племен раннього залізного віку.

На одному з фрагментів від нижніх щелеп собак помітно лоціння (полірування до блиску). Подібний тип лоціння нижніх щелеп, черепів та інших кісток тварин багаторазово відзначений на поселеннях раннього залізного віку лівобережного Лісостепу.

Промислові види тварин. Другорядну, проте не останню роль в господарському укладі мешканців городища займало полювання. Відсоток мисливських видів тварин достатньо висок у порівнянні з матеріалами зольника 10 Західного укріплення Більського городища (рис. 3, 5). Останки мисливських видів тварин, особливо від дорослих особин, представлені кістками великих хижих і копитних видів, таких, як ведмідь, вовк, кабан, олень, лось, зубр, тур. Полювали переважно на кабана, ведмедя, бобра. Надзвичайно високий відсоток кісток річкових птахів (рис. 3; табл. 2). Подібна ситуація цілком виправдана з огляду на оточуюче природне середовище: густі ліси, невелика річка, що впадає до широкої заболоченої заплави. Саме на території заплави було зручно здобувати різноманітних птахів.

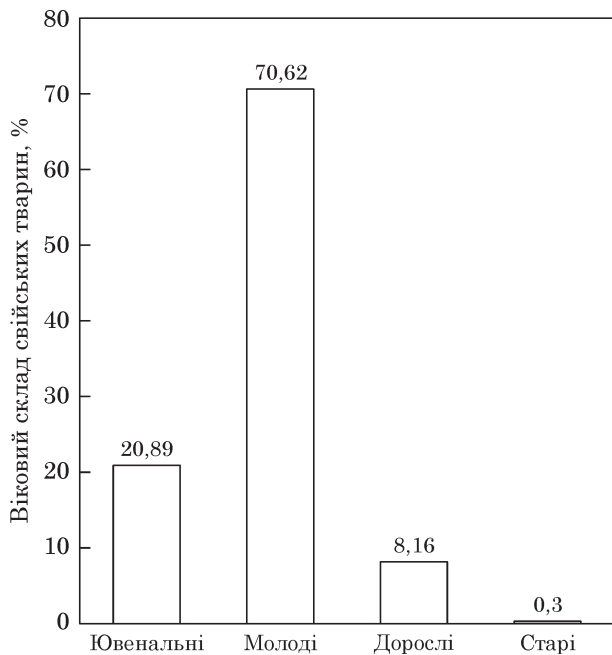

Рис. 8. Городище Ширяєве; віковий склад свійських тварин (див. табл. 1)

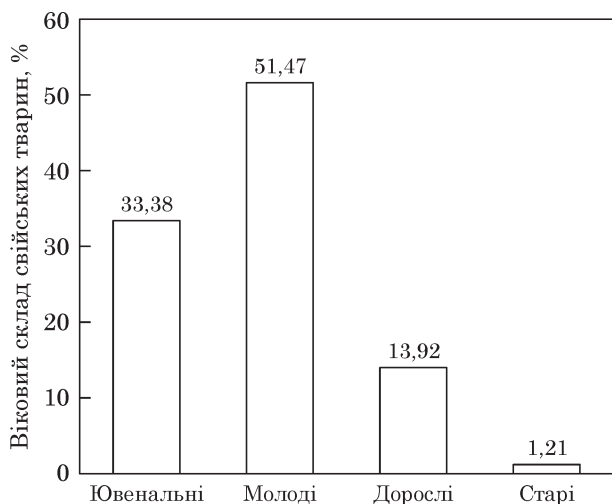

Рис. 9. Городище Західне Більське, зольник 10; віковий склад свійських тварин (див. табл. 3)

Особливості остеологічного матеріалу наступні. Кістки ведмедя і вовка представлені фрагментами кінцівок і зубів. Лоцений уламок малої гомілкової кістки ведмедя має ложкоподібне розширення на одному кінці, ймовірно, мав застосування в побуті. Полювання на цих тварин проводилося, заради хутра, а також, можливо, заради мисливського азарту, з огляду на небезпеку. Відповідно, мисливців особливо цікавили кінцівки, пазури та зуби, що виконували роль оберегів, піднімали статус їх володарів тощо. М'ясо ведмедя доволі жорстке, проте калорійне та поживне. Але слід зауважити, що поповнити м'ясний запас було можливо й в менш безпечний та клопіткий спосіб, зважаючи на те, що полювати вдень на ведмедя, ведучого нічний спосіб життя, дуже складно.

М'ясо ж вовка має неприємний запах, до того ж при вживанні в їжу може викликати небезпечні паразитарні захворювання. Вірогідно, крім цінного хутра, полювання на цих тварин мало демонструвати удачу і сміливість мисливця, було своєрідною «чоловічою грою» й могло бути пов'язане з обрядом ініціації тощо. Можливо, деяку ритуальну функцію виконувала і лапка пугача, знайдена в межах другого горизонту в розкопі 2020 р.

Кістки туру та зубра представлені фрагментами лопаточної кістки, першого шийного хребця, таранними і п'ясними кістками (метричні параметри таранних кісток відповідають даним видам). Останки кабанів, копитних і промислових хутряних видів таких, як лисиця, бобер, бабак, борсук та ін., відзначені всіма частинами скелета, зубами та фрагментами черепів.

Порівнюючи дані по пам'ятниках, можна відзначити практично однотипне ведення свійського тваринництва. Основну увагу приділяли розведенню крупної рогатої худоби. Для харчових потреб більша частина тварин забивалася у віці до 1 року, в меншій частині — в молочному віці. Рідко трапляються кістки від дорослих особин, і, майже, відсутні залишки старих (рис. 8, 9).

Певні відмінності спостерігаємо в мисливському промислі. На Ширяївському городищі частіше здобували великих лісових тварин — кабана та ведмедя, а також хутрового звіра — лисицю та бобра. Великий відсоток займало полювання на водоплавну дичину (рис. 3). На Більському ж городищі більшою мірою полювали на оленя та кабана (рис. 5). Так само добували хутро, але в значно меншому обсязі. Неможливо не відмітити значний розвиток мисливства у мешканців юхнівських городищ (рис. 7). Полювали переважно на косулю, кабана та лося. Значний відсоток здобичі становив бобер.

Для порівняння застосуємо й данні з розкопок городищ Курського Посейм'я. На городищі Мариця мешканці також в переважній більшості розводили велику рогату худобу. На другому місці кінь (32%), на третьому — свиня (18,7%). Так само, як і на городищі Ширяєве, розведенню дрібної рогатої худоби (8,5%) не надавалося значення (Данильченко 1981, табл. 1). Розведення крупної рогатої худоби було в пріоритеті у мешканців ще одного городища Посейм'я — Переверзево І. Друге та третє місце в стаді, як і на городищі Мариця, займають відповідно кінь та свиня. Розведення дрібної рогатої худоби було другорядним (Пузикова 1997, с. 82).

Із наведених даних можливо зробити висновки, що на всіх поселеннях основна увага приділялася розведенню великої рогатої худоби. Для харчових цілей переважна більшість свійських тварин забивали у віці до 1 року,

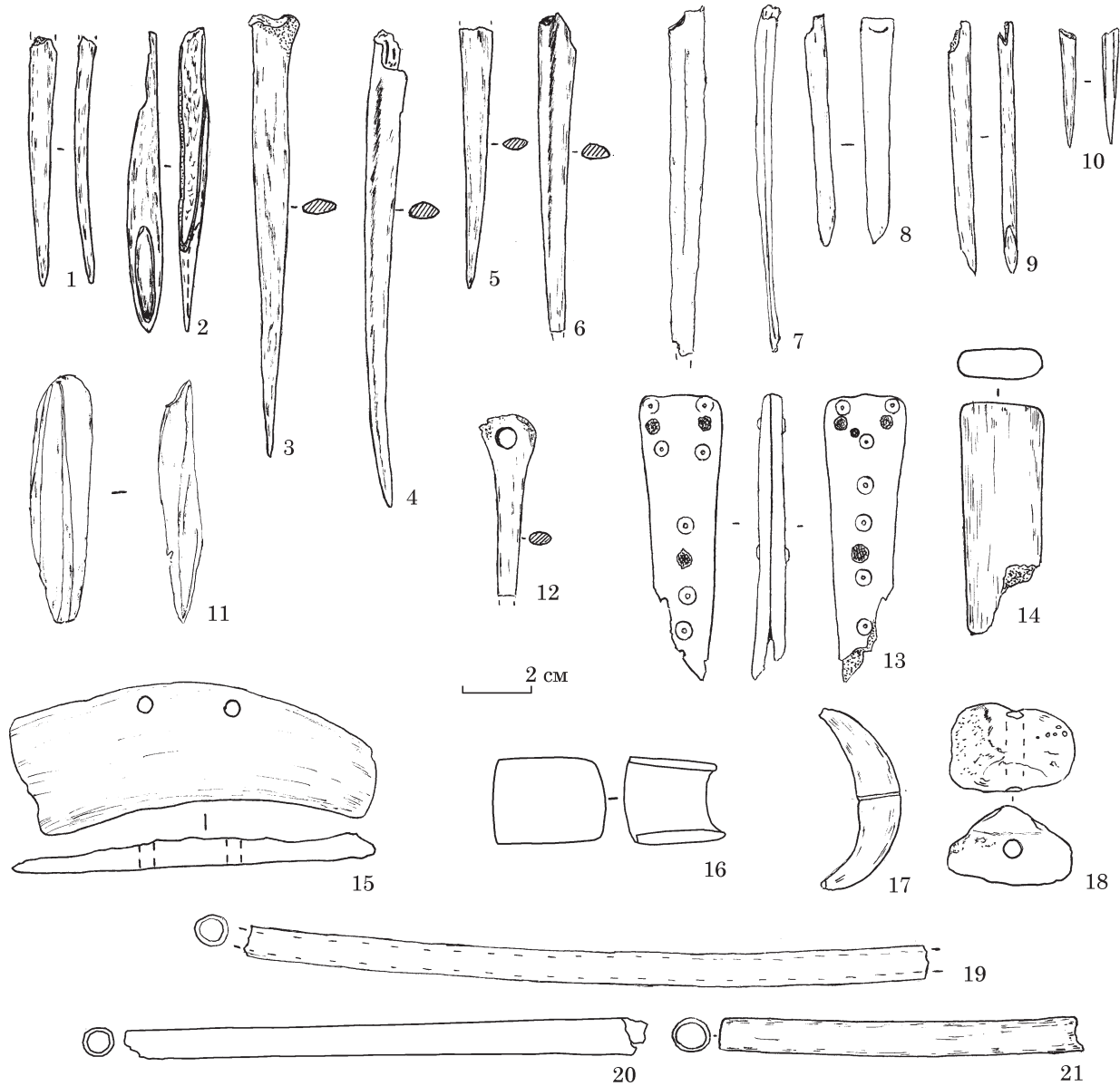

Рис. 10. Городище Ширяєве, вироби з кістки

меншою мірою — тварини молочного віку (до 6 місяців). Кісткові рештки від дорослих трапилися значно рідше. Практично відсутні кістки старих тварин (рис. 8, 9).

Основними промисловими видами тварин на городищах Мариця та Переверзево були кабан, лось та ведмідь. Разом з тим, на обох городищах над усіма видами переважають кістки бобра (Данильченко 1981, с. 109, табл. 1; Пузикова, 1997, с. 82). Активно полювали на цю тварину і мешканці городища Ширяєве (рис. 3), на відміну від матеріалів 10-го зольника Більського городища (рис. 5). Як не дивно, відсоток кісток ведмеда на лісових городищах достатньо малий (рис. 7).

Вироби з кістки. Попри насиченість культурного шару кістками диких та свійських тварин, виробів з самої кістки на диво мало. За всі роки досліджень пам'ятника їх виявлено всього 21 шт. (рис. 10). Передусім, це цілі

екземпляри та уламки різного роду проколок, шил та голок (рис. 10: 1—12). Інші предмети не чисельні. Зокрема, це два руків'я від ножів (рис. 10: 13—14). Одне з них виконано з двох частин, що поєднуються за допомогою семи (8?) залізних заклепок, інше цільне — з фрагменту рогу лося. Інтерпретація ще двох виробів не визначена. На щелепі парнокопитного виконано два отвори, краї виробу заглажено (рис. 10: 15). Припускаємо, що подібна річ могла використовуватися в процесі ткацтва. Фрагмент трубчастої кістки оленя мав сліди лошіння і, можливо, являв собою залишки горлечка бурдюка (рис. 10: 16). Два предмети відносяться до культової сфери. Це невеличкий клик з борозенкою для підвищення посередині (рис. 10: 17), що належить молодій свині (6 місяців) та фрагмент барабанного пузиря свині з просвердленим отвором (рис. 10: 18). З огляду, що такі речі використовувалися у якості талісманів —

підвісок, обидві кістки мають належати дикій свині. В межах другого горизонту (V ст. до н. е.) знайдено три грубчасті кістки птахів зі слідами лощіння (рис. 10: 19—21). Принаймні одна з них належить орлу. Одне з вірогідних застосовувань таких речей — доіння кобилиць в спосіб, який описав ще Геродот (Herod. IV, 2).

Отже, косторізна справа у населення городища Ширяєве була не розвинена. Вочевидь, в більшості випадків кістка з легкістю замінювалася деревиною, нестачі якої в околицях поселення не відчувалося.

Рибальство. Значний розвиток рибальства у мешканців городища Ширяєве свого часу відзначала В. А. Іллінська. Про це свідчили знахідки риб'ячої луски та великий залізний гачок. Глиняні грузила, на думку дослідниці, використовувалися на рибальських сітках (Іллінська 1953, с. 119—120). Під час досліджень 2017—2020 рр. також виявлено значну кількість риб'ячої луски. Усього на аналіз надійшло 87 фрагментів, з яких 86 — це залишки луски. З них вдалося визначити, що 46 лусок належали родині Шукові, вид шука звичайна. Ще одна луска була з окуня звичайного. Щодо інших уламків луски, то можна лише зазначити, що це була циклоїдна луска. Також в матеріалах був один хребець сома звичайного, ймовірно оброблений. Приблизна довжина риби — 60 см¹. Кістки від крупних риб (бл. 5 кг) — сом, щука, короп — випадково потрапили до вибірки остеологічних решток (табл. 2). Загальновідомим є той факт, що основним видом річкових риб є коропові. Відтак, якщо б мешканці городища Ширяєве застосовували сітки, то знахідки луски від коропових риб були б набагато чисельнішими. Вочевидь, ловили рибу в інший спосіб — на гачок, наприклад. Отже, чисельні знахідки глиняних грузил навряд застосовувалися на сітках, як свого часу вважала В. А. Іллінська (1953, с. 117).

Доволі вагому роль в житті мешканців городищ юхнівської культури відіграло рибальство (Каравайко 2012, с. 133—134). Не менш важливим цей промисел був і у населення городища Ширяєве, проте відрізнявся спосіб ловлі.

Висновки. Археологічні дослідження на городищі Ширяєве продовжуються. Безумовно, нові знахідки, що стосуються розвитку землеробства та характеристики рибальського промислу дозволять внести певні корективи. Поки що даних, що стосуються цих галузей господарства недостатньо. Разом з тим, навряд кардинально зміняться відомості щодо тваринництва та мисливства місцевого люду.

Характеристика ґрунтів, переважання в мисливському промислі такої здобичі, як ведмідь

та кабан, опосередковано свідчить про наявність в околицях городища Ширяєве значних лісових масивів. Порівняння видового складу свійських та мисливських тварин з городища Ширяєве, пам'яток Курського Посейм'я та Більського городища говорить про те, що Ширяєвське укріплення знаходилося в межах лісової зони.

ЛІТЕРАТУРА

Бондаренко, В. Л. 2006. Породные линии собак раннего железного века в лесостепи Восточной Европы (по результатам раскопок Бельского городища). В: Черненко, С. В. (ред.). *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 120-130.

Бондаренко, В. Л. 2018. О сезонности жертвоприношений на Бельском городище скифского времени. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 90-94.

Бондаренко, В. Л. 2019. Результати дослідження остеологічних матеріалів із розкопок на Більському городищі. В: Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скифського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 297-302.

Горбаненко, С. 2019. Палеоетноботанічні дослідження 2017 р. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 362-371.

Данильченко, В. П. 1981. Сравнительно-osteологический анализ костного материала городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье VI—IV вв. до н. э.* Москва: Наука. с. 108-109.

Іллінська, В. А. 1953. Городище скифського часу на р. Сеймі. *Археологія*, VIII, с. 109-122.

Каравайко, Д. В. 2012. *Пам'ятники юхновської культури Новгород-Северського Полесья*. Київ: ІА НАН України.

Каравайко, Д. В., Горбаненко С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.

Каравайко, Д. В. 2020. Історія дослідження городища скифського часу Ширяєве. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 524-530.

Краснов, Ю. А. 1971. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 174, Москва: Наука.

Кренке, Н. А. 2011. *Дьяковское городище. Культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН.

Кирьянова, Н. А. 1981. О материалах по земледелию городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье VI—IV вв. до н. э.* Москва: Наука, с. 110-111.

Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2019. Палеоетноботанічні дослідження. В: Скорий, С. А., Білозор В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова І. М. *Селища скифського часу в системі укріплення Більського городища*. Київ: Майдан. с. 320-327.

Почвенная... 1977. *Почвенная карта Украинской ССР масштаба 1 : 2500000*. Москва: ГУГК.

Пузикова, А. И. 1997. *Пам'ятники скифського времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва.

Цалкин, В. И. 1966. *Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии*. Москва: Наука.

1. Визначення провела с. н. с., к. б. н. Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України Ю. К. Куцоконь.

REFERENCES

- Bondarenko, V. L. 2006. Porodnye linii sobak rannego zheleznoho veka v lesostepi Vostochnoi Evropy (po rezul'tatam raskopok Belskogo gorodishcha). In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Bil'ske horodyshche ta yoho okruha (do 100-richchia pochatku polovyykh doslidzhen)*. Kyiv: Shliakh, s. 120-130.
- Bondarenko, V. L. 2018. O sezonnosti zhertvoprinoshenii na Belskom gorodishche skifskogo vremeni. *Arkheolohichni doslidzhennia Bil'skoho horodyshcha 2017*, s. 90-94.
- Bondarenko, V. L. 2019. Rezultaty doslidzhennia osteolohichnykh materialiv iz rozkopok na Bil'skomu horodyshchi. In: Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bil'skoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan, s. 297-302.
- Horbanenko, S. 2019. Paleoetnobotanichni doslidzhennia 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 362-371.
- Danilchenko, V. P. 1981. Sravnitel'no-osteologicheskii analiz kostnogo materiala gorodishcha Maritsa. In: Puzikova, A. I. *Maritskoe gorodishche v Poseime VI—IV vv. do n. e.* Moskva: Nauka. s. 108-109.
- Illinska, V. A. 1953. Horodyshche skifskoho chasu na r. Seimi. *Arkheolohiia*, VIII, s. 109-122.
- Karavaiko, D. V. 2012. *Pamiatniki iukhnivskoi kultury Novgorod-Severskogo Polesia*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Karavaiko, D. V., Horbanenko S. A. 2012. *Hospodarstvo nosiiv yukhnivskoi kultury*. Kyiv: Naukova dumka.
- Karavaiko, D. V. 2020. Istoriiia doslidzhennia horodyshcha skifskoho chasu Shyriaieve. *Arkheolohiia i davniiia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 524-530.
- Krasnov, Iu. A. 1971. *Rannee zemledelie i zhyvotnovodstvo v lesnoi polose Vostochnoi Evropy*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 174, Moskva: Nauka.
- Krenke, N. A. 2011. *Diakovskoe gorodishche. Kultura naseleniia basseina Moskvyy-reki v I tys. do n. e. — I tys. n. e.* Moskva: IA RAN.
- Kiryanova, N. A. 1981. O materialakh po zemledeliiu gorodishcha Maritsa. In: Puzikova, A. I. *Maritskoe gorodishche v Poseime VI—IV vv. do n. e.* Moskva: Nauka, s. 110-111.
- Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2019. Paleoetnobotanichni doslidzhennia. In: Skoryi, S. A., Bilozor V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi ukriplennia Bil'skoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan. s. 320-327.
- Pochvennaia... 1977. *Pochvennaia karta Ukrainskoi SSSR masshtaba 1 : 2500000*. Moskva: GUGK.
- Puzikova, A. I. 1997. *Pamiatniki skifskogo vremeni basseina r. Tuskar (Poseime)*. Moskva.
- Tsalkin, V. I. 1966. *Drevnee zhyvotnovodstvo plemen Vostochnoi Evropy i Srednei Azii*. Moskva: Nauka.

V. L. Bondarenko, D. V. Karavaiko

THE HOUSEHOLD OF THE POPULATION OF THE SHYRIAIEVE HILLFORT

The Shyriaieve hillfort of the Scythian Age was excavated at the late of the 40s and in 1950. The site is located on the high right bank of the Seym River within Putyvl region. As a result, for the first time the

information about the household of the local people was obtained. The researches at the site were resumed in 2017. During these four years, the identified material has become a basic to clarify some conclusions about agriculture, husbandry, hunting and fishing. During the comparative analysis the sources from the other fortified sites of the Scythian Age related to the Yukhniv culture of the Seym region and the ash-hill 10 of the Western Bilsk hillfort have been processed.

In our days the information about agriculture of the population of Shyriaieve hillfort is extremely scarce. These are a few finds of agricultural tools, prints of cereals on the pottery (millet) and burnt barley grains.

But the information about domestic animals and hunting species was processed. During four years of excavation, 3575 bones have been identified. The cattle breeding was predominant, as usual for the other settlements of the early Iron Age. Also, husbandry consisted of pig-, horse- and small cattle-breeding (with some differences).

The results of comparative analysis of hunting species are different for the prevailing species on different sites. In most cases, the main object of hunting was a wild boar. This fact depends on the species diversity.

As well as in whole population of the Yukhniv culture, in the Shyriaieve hillfort the fishing had been developed. The analysis of bone remains and fish scales ostends that the predatory fish was predominant. The complete absence of carp indicates the using the hook fishing. The nets were not used.

It is not a final conclusion because the excavations are going on. However, based on the features of the local soils and the main hunting species of the population of the Shyriaieve hillfort the site was probably located in Scythian Age in the Forest zone not in the Forest-Steppe one according to modern geographical zoning.

Keywords: economic structure, Shyriaievo settlement, agriculture, animal husbandry, hunting, fishing.

Одержано 12.06.2021

БОНДАРЕНКО Владислав Львович, лаборант, Музей природи ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

BONDARENKO Vladyslav L., laboratory assistant, Museum of Nature of V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3172-631X, e-mail: v.bond@email.ua.

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

KARAVAIKO Dmytro V., Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9309-6707, e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.